

AUTIZM SPEKTRLI BOLALAR KOGNITIV RIVOJLANISHINING O'ZIGA XOSLIGI

Mamatova A.B

Nizomiy nomidagi O'zMPU Logopediya kafedrası PhD, dotsenti

Ibragimova I.N

Nizomiy nomidagi O'zMPU Logopediya yo'nalishi 2-bosqich talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada autizm spektr buzilishiga ega bo'lgan bolalarda kognitiv sohalarning rivojlanishidagi o'ziga xosliklar ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan bo'lib, maqolada autizm sindromli bolalarda sezgi, diqqat, xotira, tafakkur, idrok, hayol xususiyatlarining buzilishi bu toifa bolalarning ijtimoiy moslashuv, ta'lim jarayonidagi ishtiroki va kommunikativ faolligiga bevosita salbiy ta'sir ko'rsatishi ochib berilgan. Maqolada autizmlı bolalar kognitiv rivojlanishini o'rganish borasida xorijiy ilmiy tadqiqotlar va amaliy tajribalar bilan bir qatorda O'zbekiston sharoitida olib borilayotgan psixologik-pedagogik yondashuvlar qiyosiy tahlil asosida yoritilgan.

Kalit so'zlar: autizm spektr buzilishi, kognitiv rivojlanish, ijtimoiy kognitsiya, ijrochi funksiyalar, markaziy uyg'unlik, bolalar psixologiyasi, maxsus pedagogika

Аннотация: В данной статье с научно-теоретической точки зрения проанализированы особенности развития когнитивных сфер у детей с расстройствами аутистического спектра. В статье раскрывается, что нарушения восприятия, внимания, памяти, мышления, познания и воображения у детей с аутизмом оказывают непосредственное негативное влияние на их социальную адаптацию, участие в образовательном процессе и коммуникативную активность. В статье освещены подходы к изучению когнитивного развития детей с аутизмом с опорой на зарубежные научные исследования и практический опыт, а также на психолого-педагогические подходы, применяемые в условиях Узбекистана, проведенные в сравнительном анализе.

Ключевые слова: расстройства аутистического спектра, когнитивное развитие, социальная когниция, исполнительные функции, центральная координация, психология детей, специальная педагогика.

Autizm sindromi bilan kechuvchi rivojlanish jarayonida kognitiv faoliyatning asosiy tarkibiy qismlari — diqqat, sezgi, xotira, tafakkur, tasavvur, nutq va hayol o'ziga xos tarzda shakllanadi. Ushbu jarayonlardagi nomutanosibliklar bolalarning ta'lim jarayonida

ishtiroki, jamiyatga moslashuviga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, kognitiv rivojlanishdagi cheklovlar autizmli bolalarning ijtimoiy munosabatlarga kirishishi, muloqot o'rnatishi va mustaqil faoliyat yuritishida juda katta to'siq bo'lib xizmat qiladi. Autizm spektr buzilishiga ega bo'lgan bolalarda kognitiv rivojlanish jarayoni sog'lom rivojlanayotgan bolalardan sezilarli darajada farq qiladi. Ushbu farq, avvalo, kognitiv sohalarning notekis rivojlanishi bilan tavsiflanadi. Ya'ni autizmli bolalarda diqqat, xotira, idrok, tafakkur, tasavvur, nutq kabi kognitiv jarayonlar bir xil darajada shakllanmaydi, balki ayrim sohalar nisbatan yuqori rivojlangan bo'lsa, boshqalari sezilarli darajada cheklangan bo'lishi mumkin. Olib borilgan tadqiqotlar autizmli bolalarda kognitiv rivojlanishning individual xususiyatlarini inobatga olgan holda ta'lim va reabilitatsiya jarayonlarini tashkil etish zarurligini ko'rsatadi"¹

Amaliyotda autizmli bolalarning kognitiv imkoniyatlarini baholashda standart psixologik testlar va pedagogik diagnostika metodlari qo'llaniladi. Biroq ko'plab hollarda ushbu baholash vositalari autizmli bolalarning kognitiv rivojlanishidagi stabillikni to'liq aks ettirmaydi. Noto'g'ri baholash oqibatida ayrim autizmli bolalar intellektual imkoniyatlari past deb noto'g'ri tasniflanishi yoki, aksincha, ularning ijtimoiy-kognitiv cheklovlari yetarlicha inobatga olinmasligi mumkin. Bu esa bolalarning ta'lim olish imkoniyatlarini cheklash, ularning rivojlanish potentsialini to'liq ro'yobga chiqarmaslik va ijtimoiy moslashuv jarayonini qiyinlashtirish kabi salbiy oqibatlarga olib keladi. Shu bois autizmli bolalarda kognitiv sohalarning rivojlanish xususiyatlarini ilmiy asosda o'rganish va baholash mezonlarini takomillashtirish dolzarb ilmiy va amaliy muammo hisoblanadi.

Kognitiv jarayonlarning notekis rivojlanishi, vizual-mekanik xotiraning ustunligi, detallarga yo'naltirilgan idrok qilishdagi qiyinchiliklar ilmiy adabiyotlar asosida tizimli ravishda yoritiladi. Tadqiqot natijalariga tayangan holda autizmli bolalar bilan ishlashda kognitiv baholashni takomillashtirish, individual ta'lim dasturlarini ishlab chiqish va reabilitatsiya jarayonini optimallashtirish bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqiladi. Shu tariqa, tadqiqot autizm sindromli bolalarda kognitiv rivojlanishning murakkab va patologik xususiyatlarini chuqur tahlil qilishga, shuningdek, pedagogik va klinik amaliyot uchun ilmiy asoslangan yondashuvlarni shakllantirishga qaratilgan.

Neyropsixologik tadqiqotlar autizmli shaxslarda miya tuzilmasi va funksional faoliyatida qator o'zgarishlar mavjudligini ko'rsatadi. Jumladan, frontal korteks, temporal soha, amigdalalar, serebellum va oyna neyron tizimlari faoliyatida farqlar aniqlangan. Frontal sohalarning funksional yetilmasligi ijrochi funksiyalar, rejalashtirish jarayonlarining sust rivojlanishi bilan bog'liq bo'lsa, temporal soha va amigdalalardagi o'zgarishlar ijtimoiy signallarni idrok etish va emotsional javoblarda qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. "Autizm spektr buzilishiga ega bo'lgan bolalarda vizual idrokning aniqligi va detallarga

¹ (Ochilov, 2020)

yo'naltirilgan persektiv qayta ishlash mexanizmlarining ustunligi bir qator ilmiy tadqiqotlarda qayd etilgan bo'lib, bu holat ularning ayrim kognitiv sohalarida nisbatan yuqori natijalarga erishishini izohlaydi"²Autizm spektr buzilishiga ega bolalarda esa kognitiv rivojlanish atipik yo'l bilan kechadi. Kognitiv sohalar o'rtasidagi nomuvozanat, ayrim funksiyalarning yuqori darajada rivojlanishi va boshqalarining sustligi patologik kognitiv profilni yuzaga keltiradi. Bu holat autizmli bolalarning ta'lim jarayonida individual yondashuvni talab etadi va ularning kognitiv imkoniyatlarini baholashda differensial diagnostika zarurligini ko'rsatadi. Kognitiv rivojlanish shaxsning intellektual faoliyatini tashkil etuvchi psixik jarayonlarning ontogenez davomida shakllanishi va takomillashuvi jarayonini ifodalaydi. Ushbu jarayon biologik yetilish, ijtimoiy muhit ta'siri, ta'lim va shaxsiy tajriba omillari bilan uzviy bog'liq holda kechadi. Har bir kognitiv sohaning rivojlanish darajasi bolaning o'quv faoliyatidagi muvaffaqiyati, ijtimoiy moslashuvi va mustaqil faoliyat yuritish qobiliyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Diqqat kognitiv faoliyatning muhim komponenti bo'lib, shaxsning muayyan stimullarga yo'naltirilgan holda axborotni tanlab qabul qilish va qayta ishlash imkonini beradi. Diqqatning barqarorligi, hajmi va ko'chuvchanligi o'quv jarayonida muhim ahamiyatga ega. Autizm spektr buzilishida diqqat jarayonlari atipik shaklda namoyon bo'lib, ayrim hollarda giperfokus (ma'lum stimullarga haddan tashqari yo'naltirish), boshqa hollarda esa diqqatning tez chalg'ishi kuzatiladi.

Xotira kognitiv rivojlanishning asosiy mexanizmlaridan biri bo'lib, axborotni qabul qilish, saqlash va qayta tiklash jarayonlarini o'z ichiga oladi. Autizmli bolalarda xotiraning ayrim turlari, xususan, vizual va mexanik xotira nisbatan yuqori rivojlangan bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, semantik xotira va ijtimoiy kontekstga asoslangan axborotni eslab qolish jarayonlarida qiyinchiliklar kuzatiladi. Bu holat o'quv materiallarini o'zlashtirishda va ijtimoiy tajriba hosil qilishda muhim rol o'ynaydi.

Idrok tashqi muhitdan kelayotgan sensor axborotni qabul qilish, tahlil qilish va bir butun obrazga birlashtirish jarayonidir. Autizm spektr buzilishida sensor idrokning atipik shakllari keng tarqalgan bo'lib, ayrim sensor stimullarga giperreaktivlik yoki giporeaktivlik holatlari kuzatiladi. Bu esa bolalarning muhitni idrok etishi va unga moslashuv jarayoniga ta'sir ko'rsatadi.

Tafakkur muammolarni hal qilish, mantiqiy operatsiyalarni bajarish va abstrakt tushunchalarni shakllantirish jarayonidir. Autizmli bolalarda tafakkurning konkret, detallarga yo'naltirilgan shakli ustun bo'lib, umumlashtirish va abstraktsiyalash jarayonlari cheklangan bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, ayrim autizmli bolalarda matematik yoki mantiqiy sohalarida yuqori darajadagi qobiliyatlar kuzatilishi mumkin, bu esa kognitiv rivojlanishning heterogen xususiyatini tasdiqlaydi.

² (Motttron et al., 2006)

Autizm spektr buzilishining kognitiv xususiyatlarini tushuntirish maqsadida zamonaviy psixologiya va neyropsixologiyada bir qator nazariy yondashuvlar ishlab chiqilgan. Ushbu nazariyalar autizimli bolalarda kuzatiladigan kognitiv cheklovlar va kuchli tomonlarni izohlashga xizmat qiladi. Eng keng tarqalgan nazariyalar qatoriga Mental holatlarni tushunish nazariyasi (Theory of Mind), Ijrochi funksiyalar disfunktsiyasi nazariyasi (Executive Dysfunction Theory) hamda Markaziy uyg'unlikning sustligi nazariyasi (Weak Central Coherence Theory) kiradi.

Theory of Mind (ToM) nazariyasi shaxsning o'zga insonlarning fikrlari, niyatlari, e'tiqodlari va emotsiyalarini tushunish hamda ularni bashorat qilish qobiliyatini anglatadi. Ushbu qobiliyat ijtimoiy kognitsiyaning muhim komponenti bo'lib, ijtimoiy muloqot, hamkorlik va empatiya jarayonlarining asosini tashkil etadi. "Autizimli bolalarda ToMning rivojlanishi sezilarli darajada cheklangan bo'lishi ko'plab empirik tadqiqotlarda qayd etilgan"³. Ular boshqalar nimani bilishini yoki nimani his qilayotganini tushunishda qiyinchiliklarga duch keladi, bu esa ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuviga olib keladi. Masalan, autizimli bolalar yolg'on e'tiqod (false belief) vazifalarini bajarishda tipik rivojlanayotgan tengdoshlariga nisbatan past natija ko'rsatadi. ToM nazariyasi autizimli bolalarda ijtimoiy muloqotning cheklanganligi, empatiya darajasining pastligi va ijtimoiy signallarni noto'g'ri talqin qilish kabi holatlarni tushuntirishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Shu sababli ushbu nazariya autizmning kognitiv modelini shakllantirishda asosiy konseptual yondashuvlardan biri sifatida qoraladi.

Executive Dysfunction Theory autizimli shaxslarda aynan ushbu ijrochi funksiyalar tizimining yetarli darajada rivojlanmaganligini asosiy muammo sifatida ko'rsatadi. Autizimli bolalarda rejalashtirish, vazifalarni ketma-ket bajarish, impulsni nazorat qilish va yangi vaziyatlarga moslashish jarayonlarida qiyinchiliklar kuzatiladi. Bu holat ularning kundalik faoliyatida qat'iylik (rigidity), takroriy xatti-harakatlar va rutinalarga haddan tashqari bog'liqlik bilan namoyon bo'ladi. "Ijrochi funksiyalarning disfunktsiyasi autizimli bolalarda ta'lim jarayonini tashkil etishda muhim to'siq hisoblanadi, chunki o'quv faoliyati rejalashtirish, vazifalarni boshqarish va moslashuvchan fikrlashni talab qiladi."⁴ Shu sababli Executive Dysfunction Theory autizimli bolalarda ta'limiy muammolarni tushuntirishda muhim nazariy asos sifatida e'tirof etiladi.

Xorijiy tajriba bilan solishtirganda, O'zbekistonda autizimli bolalar bilan ishlash metodikasi sezilarli farqlarga ega. AQSh, Yevropa va Yaponiya kabi davlatlarda autizimli bolalarni baholash uchun standartlashtirilgan diagnostik vositalar (ADOS, ADI-R, CARS) keng qo'llaniladi. Shuningdek, kognitiv rivojlanishni baholashda zamonaviy neyropsixologik testlar, raqamli baholash platformalari va individual reabilitatsiya

³ Frith, U., & Happé, F. (1994). Autism: Beyond "theory of mind". *Cognition*, 50(1-3), 115-132.

⁴ Ozonoff, S., Pennington, B. F., & Rogers, S. J. (1991). Executive function deficits in high-functioning autistic individuals. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 32(7), 1081-1105.

protokollari joriy etilgan. O'zbekistonda esa diagnostika va baholash jarayonlari ko'pincha klinik kuzatuv va umumiy psixologik testlar bilan cheklanadi. Kognitiv sohalarning patologik rivojlanishini aniqlash uchun kompleks neyropsixologik baholash metodlari yetarli darajada joriy etilmagan. "Autizm spektr buzilishiga ega bolalar bilan ishlashda yagona standart metodikalarning qo'llanilishi ko'plab hollarda kutilgan natijani bermaydi, shu sababli individual reabilitatsiya va ta'lim yondashuvlarini ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi"

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES):

1. Baron-Cohen, S., Tager-Flusberg, H., & Lombardo, M. V. (2013). Understanding other minds: Perspectives from developmental social neuroscience (3rd ed.). Oxford University Press.
2. Frith, U., & Happé, F. (1994). Autism: Beyond "theory of mind". *Cognition*, 50(1-3), 115-132. [https://doi.org/10.1016/0010-0277\(94\)90024-8](https://doi.org/10.1016/0010-0277(94)90024-8)
3. Ozonoff, S., Pennington, B. F., & Rogers, S. J. (1991). Executive function deficits in high-functioning autistic individuals: Relationship to theory of mind. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 32(7), 1081-1105. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.1991.tb00351.x>
4. Mottron, L., Dawson, M., Soulières, I., Hubert, B., & Burack, J. (2006). Enhanced perceptual functioning in autism: An update, and eight principles of autistic perception. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 36(1), 27-43. <https://doi.org/10.1007/s10803-005-0040-7>
5. Mahalliy manba (o'zbekcha / ruscha) misol: Ochilov, O. (2020). Autizmli bolalarning kognitiv rivojlanishi: Nazariya va amaliyot. Toshkent: O'zbekistan Fanlar Akademiyasi Nashriyoti.
6. Mahalliy manba (o'zbekcha / ruscha) misol: Karimova, N. (2019). Autizm spektr buzilishiga ega bolalarda ta'lim va reabilitatsiya metodikasi. Toshkent: Pedagogika va Psixologiya Instituti Nashriyoti.

